

Юрдан Тодоров

ВЪЗПОМИНАНИЯ ПО ВЪСТАНИЯТА В ТЪР- НОВСКИЯ САНДЖАК ПРЕЗ 1876 ГОДИНА

ЮРДАН ХАДЖИПЕТКОВ ТОДОРОВ (ТЕОДОРОВ) Роден в 1848 г. в Елена; починал 1931 в Елена). Търговец. Член на турския окръжен съд в Търново по време на съдението на българските участници в Априлското въстание. След Освобождението — виден общественик: кмет на Елена, член на общинския съвет и губернатор в Русе; народен представител.

Публ. по: Т е о д о р о в, Юрдан П. Възпоминания по въстаниета в Търновския санджак през 1876-та година и по съдението на българските въстаници в Търново. Русе, печ. Спиро Гулапчев, 1897. VII, 165 с. (с. 47—48; 53—54; 57—58; 58—62; 75—78; 79—80; 81—82; 84—87; 100—102; 103—109; 112; 132—137; 138—139).

След избухване въстанието в Дряновския манастир, Габрово, Севлиево и пр., Високата порта побърза да назначи от Цариград един чрезвичаен комисар, Али Шефик бей, който, облечен с нужните пълномощия и снабден с потребните инструкции, дойде на 8 май в Търново, да състави под свое председателство една специална комисия *ad hoc*, която трябваше да разследува виновността на въстаниците и да ги съди според законът.

Според дадения нему правилник, комисията трябва да има от 7 до 9 членове турци и толкова българи, а сам Али Шефик бей трябваше да бъде нейния председател.

С пристигането си в Търново той призовал шефовете на разните правителствени учреждения и взел по един от тях за членове в комисията, а от Окръжния съд взел двама членове, един турчин и един българин. Останалите недостающи членове, турци и българи, той ги попълнил от населението, като имал пред вид да призове за тая важна работа хора добри, честни и беспристрастни и главно непомесени във въстаническите работи.

В това време аз бях още в Елена и макар че отпуска ми на 5 май бе изтекъл, но поради големите размирища и избухването на въстанието в Дряновския манастир, аз си стоях още у дома, защото беше опасно да излезе челяк вън от града.

Али Шефик бей, като поискал двама членове от Окръжния съд за такива в извънредната комисия, другаря ми от Окръжния съд Георги Мазаков из Търново се уплашил много да не попадне в тая тежка и страшна работа, отишъл в църквата «Св. Костадин», запалил една голяма свещ и помолил бога да го отърве от тая работа на комисията. И наистина неговата молба се послушала, и турците намерили за добре да назначат мене, за която цел пашата ме повика с нарочно писмо, пратено с жандармин в Елена. Писмото му аз не получих, защото после падането на Дряновския манастир на 9 май сутринта аз поисках двама конни жандарми от еленския мюдюрин Янка Беленский и се отправих със семейството си в Търново, за да заемна длъжността си като член в Окръжния съд. А с жандармина, който е носял писмото до мене, ний сме се разминали по пътя в същия ден.

По пътя до Търново не срещнах нийде никого. В селата Фида бей и Присово не видях жива душа. Всеки беше се приbral и заключил в къщи от страх да не попадне в ръцете на някои турци или черкези да го пребият. Подир бурния дъжд и сняг пороите бяха измили пътя и никакви следи от кола, коне или чело-

веческа диря не се виждаха по шосето. Сякаш че ли света се бе изгубил или се бе преобърнал на пустиня.

Пристигнах в Търново. Пайтона ми бе предшествуван от двамата турски жандарми и съпровождан от слугата ми Драгана, всички въоръжени. Те ми служеха за пазачи от черкезите и бashiбозуците по пътя. В Търново намерих чаршията отворена, но всякой един, посрнал и пребледнял, изпаднал в голямо унимие и убит духом, стоеше на дюгеня си, дремеше и мислеше какво ще да стане. Нито един странен челяк, нито един селянин по пiaцата не видях; тя беше станала досущ пуста и меланхолична; гробно мълчание владееше навсякъде. Никога през живота си не съм виждал Търновото тъй запустяло и загрижено като тогава. Селяните не смеяха да дойдат на пазар в града, а гражданините се лишаваха от всякакви провизии за ядене. Поради това после 2—3 дена правителството се принуди да обяви и да покани селяните да дойдат в града на пазар, като изпрати нарочни жандарми за тая цел по околните села. Овошките по търновските лозя през лятото останаха необрани и тъй си окапаха. Българите не смеяха да отидат до лозята си даже на разход.

Издрънкането на моя пайтон, така конвоиран, привлече вниманието на публиката; тя си помисли вероятно, че като могат чужденци да идват и да живеят там, значи, че турците няма да ги колят; има се прочее надежда за живот.

Аз слязох в къщата на нашия роднина Ангел Рашова и оттам отидох на конака да си заемна длъжността в Окръжния съд. В залата на съда намерих кадията, който ми каза, че по причина на бунтовниците съдилището е затворено, че има мораториум, че и двама от членовете на съда са вече назначени за членове на извънредната комисия, която ще разглежда работите на въстаниците, а именно: хаджи Осман Спарталията и аз.

Сега ще кажа няколко думи за организацията на комисията, за прерогативите ѝ, за атрибутивите ѝ, за

нейния състав, за председателя ѝ, за начина на съдопроизводството ѝ, за решенията ѝ и пр., понеже тая извънредна комисия съставлява един турски съд *sui generis* и действува по начин съвсем различен от редът, приет в обикновените съдилища. Почти всичките процесуални и юридически формалности, приети от правните науки за общите съдилища, на практика там бяха съвършено изменени и применяеми дори в противоположен смисъл. Ето защо мисля, че не ще бъде безинтересно да запозная отчасти читателите си с практиката, която се упражняваше от тая извънредна комисия.

Атрибутивите на извънредната комисия, която се състави тогава в Търново под председателството на Али Шефик бея, бяха предвидени в един особен правилник или инструкция, издадена от Високата порта.

На основание на речения талимат (инструкция) пашата повика за членове на комисията 7 души турци и 7 българи.

Членовете турци бяха:

1. Военният комендант на Силистренския полк, мирадай Али бей.
2. Началника на жандармерията, табур-агасъ Теверик бей.
3. Началника на вакъфите и документите, хаджи Сезай ефенди.
4. Члена на Окръжния съд, хаджи Осман ага.
5. Беленский Мехмед бей.
6. Хаджи Ферхад ефенди Софта и
7. Хаджи паша, един стар фанатик.

А членовете българи бяха:

1. Илия Попов от Търново, председател на Търговския съд и първи търговец на манифактура.
2. Моята смирина личност, Юордан П. Тодоров от Елена, член в Окръжния съд, по занятие търговец, рентиер и пропrietер.
3. Ради Маждраков от Търново, стар търговец на сукна и манифактура.

4. Янко Станев от Търново, кожухар и рентиер.
5. Георги Аврамов от Търново, търговец на виенски стоки, гросист.
6. Симеон Халачина, търговец на памук и вълна, и
7. Първи Павлов от Лясковец, търговец на спиртни напитиета и земеделец.

Всеки от членовете имаше по един глас, а председателя два, тъй щото турците имаха 9 гласа, а българите само 7.

След като изкара обиколката с войските си и потъпка напълно въстанието в Дряновския манастир, Трявна, Габрово и Севлиево, Фазлъ паша се завърна победоносно в Търново на 16—17 май.

Търновските турци и ефендита се облякоха парадно, в старовременни национални костюми, шалвари и зелени чалми, които по причина на бунта нарочно си бяха направили, и отидоха мало и голямо насреща му с голямо тържество и въодушевление да го посрещнат чак до селото Балван.

Ентузиазма им беше неописуем; те викаха: «Да живее командира, да живее героя», наричаха го още победител, спасител и аслан (лев). Разказваха за него много легендарни работи, като напр. че бил непобедим, че бил неуморим, че бил добър всадник, ловец и първоглав гимнастик, че играял с ата си на жийрит, макар и такъв едър ръст да имаше, а той, както вече казах, беше един отчаян пияница, тиранин и кръвник — страшна и отвратителна фигура.

Излязоха тъй също да го посрещнат всички чиновници, пашата, кадията, комисарина и др. по-първи службаци. Само ний, членовете на комисията, по заповед на председателя останахме да работим, защото работата ни беше претрупана и неотлагателна.

След пристигането си «героя» дойде на конака, гдето, според общая, му се представиха всичките чиновници от разните учреждения; на редът си се представихме и ний in согрое и го приветствувахме с добре дошъл.

Подир поздравленията той каза една кратка реч в тази смисъл:

«С божията помощ и със силата на пророка въстанието потъпкахме, тишината възворихме, лошите хора ги отелихме, хванахме и ги предадохме в ръцете на правителството за наказание. Отсега нататък всеки да си гледа работата спокойно и да моли бога за здравето на падишаха.»

С пристигането си в Търново Фазлъ паша доведе със себе си и Бача Кира, който после падането на Дряновския манастир бил отишъл около тяхното село, където кмета и някои от селяните го хванали и предали на пашата в с. Балван, когато победителя се завръщал от Севлиево.

После два-три дена от пристигането на Фазлъ паша в Търново местните турци, в знак на признателност, че ги запазил неповредени, потушил въстанието и разбил комитите, му направили благодарителен адрес. Като пожелали подобен адрес да му се подаде и от страна на българското население, те възложили изпълнението на тая мисия върху хаджи Мюфти. Един ден той отишъл в кабинета на мютесариф паша, седнал при него и за да може да ми повлияе повече, повика мене в присъствието на пашата, извади из пазата на кутнияната си антерия един препис от речения адрес и ми каза: «Юрдан ефенди, това е един благодарителен адрес от страна на мюсюлманското население до военния комендант Фазлъ паша, земни го, преведи го на български и го прати на вашите българи да го подпишат и те, и тогава, заедно с нашия да го поднесем на коменданта, който е направил твърде големи заслуги на царството и на народа с потъпкването на въстанието и запазване на редът в страната. Ний сме, каза той, много доволни от действията на този доблестен юнак и вярваме, че и вашите българи ще бъдат доволни от него и като наши съседи няма да се делят от нас.»

Ний знаяхме обаче, че Фазлъ паша беше направил много свирепства и тирании върху българите, че в

пиянството си в Габрово беше обесил невинно двамата кметове, които носели револвери, и че той имаше нужда от подобен благодарителен адрес от страна на българското население само за да прикрие беззаконията и свирепствата си. Затова ний не бяхме никак доволни от неговите действия и не искахме да му поднасяме благодарителен адрес.

Поради това аз отговорих на мюфтията, че не съм в положение да преведа адреса, защото не владея добре турски език.

— Проверждаш го ти — ми каза той, — па и аз ще го разпавя и ще ти помогна.

— Не, не мога го преведе аз — повторих пак, — по-добре дайте го на даскал Гранитский.

— В такъв случай земни го ти — ми рече той — и идете двама с Гранитский да го преведете.

— Не — отговорих аз, — това не ми е длъжност — и си излязох навън.

След това аз се научих, че пратили адреса на Гранитский, но че и той се отказал и не рачил да го преведе.

Тогава турците изпратиха само турския текст на адреса в митрополията (която беше горе в града) до архимандрита Стефана, с поръчка да ни повика той и да ни покани да се разпишем, за която цел бяха проводили и бели книги, след подписването на които подписите на българите да се прибавят към тия на турците и да се пришият заедно към благодарителния адрес.

Няколко от по-първите българи, търговци и чиновници, бяхме поканени в митрополията за подписване. Ний говорихме помежду си, че можахме сами да си купим бели книги, ако имаше нужда, но въпроса е в това, че ние не искахме да подпишем адреса, защото, както сме научили, действията на Фазлъ паша в Габрово не са били твърде коректни. Следователно няма и за какво да му даваме адрес. По тоя начин се отказахме всинца и никой не се подписа.

Като излязохме из митрополията, научихме се, че султан Азиз се самоубил и че на негово място се възпарил султан Мурад. Това произшествие много облекчи положението ни, защото турците силно ни бяха при-

тиснали за подписането на адреса. Обаче подир това голямо и неочекано произшествие въпроса за благодарителния адрес загълхна и се изостави.

От онова, що споменах в първата глава за Горна Оряховица, знаят вече читателите, че преди да избухне там въстанието, то е било предадено от местните шпиони. Сега насокоро случайно се научих, че освен известните шпиони имало е още един млад помак, който се преобличал в български дрехи, ходел в черкова, кръстал се, палел свещи на умрелите в Лясковец, узнавал много тайни работи на бунтовниците и ги предавал на турците. Така щото турското правителство, като било узнавало всичко чрез шпиони, почнало най-енергично да преследува въстаниците и най-сетне, на 22 април 1876 г., то успя да хване главатарите на революционният комитет: учителите Ивана Пао¹за Семерджиева от Търново, Георги Измирлиев² Македончето³ и Мано Тодорова Арабаджиева от Г. Оряховица, а другите членове на комитета: Сидер Грънчаров, Михал х. Стоянов, Бендерев, Стефан Стамболов и др. сполучиха да се скрият и да избягат. По тая причина въстанието в Г. Оряховица преждевременно се осуети и не можа да избухне, а също тъй и в околните градове и села съзаклятниците се изплашиха и не смееха да се помръднат от местата си.

Главатарите на бунтовния комитет бяха хванати от турците в къщата на баба Пантелейца, или баба Кирияка (сестра на Атанаса Брадата); те бяха облечени в бунтовническа униформа, направена от български шаяк и напъстрена с шейрити. Така облечени и въоръжени, те се бяха скрили на тавана у поменатата баба Кирияка, гдето именно ги подириха и уловиха турците. При улавянето им един от техните другари, Михал х. Стоянов от Г. Оряховица, гръмнал с револвера и ударил чаушина (старшия стражар) в крака. Чаушина се търкунал на земята, а Михал сполучил да избегне.

Освен главатарите на комитета турците хванаха още укривателката им баба Пантелейца и Стати п.

Статев (Кара Тати), в боклука на когото бяха заровени фишите на въстаниците. Турците хванаха още и всичката им кореспонденция, географическите им карти, оръжия, припаси и пр. неща, които бяха скрити все на тавана у баба Кирияка, и всичко това изпратиха до правителството в Търново.

Между уловената кореспонденция се намери едно писмо, с което председателя на комитета Ив. Панов заповядваше на Маня Т. Арабаджиев да даде на приносящия на писмото еди-колко кучешки крака от системата на «Касер» (това значеше револвери) и толкова лешници (патрони). Намериха се още някои бунтовни песни, като например песента:

Огън пламна в Балкана,
кръв взе вече да тече,
българина вече стана
и отчаян от кора⁴ а
смърт или свобода ще.
Мили рожби на народа,
храбри българи сега,
дигат бунта за свобода
в наш⁵та Стара планина.
По-добре е там, в Балкана,
за свобода да измрем.
Нежели под мюсюлмана
да сме роби на корана,
живота си да кълнем... (И пр.)

При съденето на въстаниците всички гореспоменати вещи бяха представени в комисията като веществени доказателства.

Помня, че турците ме накараха да прочета тая бунтовна гесен и да им я преведа на турски.

Като им я изтълкувах устно донегде, те извикаха: «Аман, стига тсл⁶коз!»

— Че защо — попитах аз.

Отговориха ми, че е опасно да не ми се развали ума и да не стана и аз бунтовник.

Понеже и някои от горнооряховските бунтовници подкрепяха това опасение на моите колеги и ко-

гато признаваха своята си виновност, прибавяха, че целия народ иска свободата си и е заедно с тях, па даже и ние, членовете от комисията, сме с тях напълно съгласни, то турците почнаха да ни подозират сериозно в съчувствие към въстаниците, а дядо Ради Маждаков дори и се стресна от думите на Панова, който при разпитването си поддържаше същото, и му рече: «А бе, синко, защо думаш тъй, защо си кривиш душата; ти мене в къщата ми идвал ли си, таквази приказка казвал ли си ми? Познаваш ли ме барим, като казваш, че и аз съм бил с вас?...»

Панов обаче настояваше да дума: «Вий сте всинца с нас!»

След това председателя попита мене познавам ли арестуваните комити.

Аз му отговорих, че всичките горнооряховчани познавам, но габровчаните и севлиевчаните не познавам.

— Като ги познавате, рече той, вий ще ни разкажете за техните бунтовни работи. — На което аз отвърнах, че не зная никакви бунтовни работи, понеже не съм бунтовник. Зная само, прибавих, техните търговски работи.

В кореспонденцията се намери още една сатира под наслов:

ПЕСЕН НА ЕЛЕНСКИТЕ ЧОРБАДЖИИ

Тя гласеше така:

Махнете се, идете си,
смутители народни,
под турците добре сме ний,
не щем да сме свободни
(и пр.)

Тази песен убеди напълно турците, че аз не съм помесен в тайните на комитета, а на мене даде възможност по-смело да защищавам бунтовниците.

При съденето си главатарите на горнооряховския бунт Ив. Панов, Г. Измирлиев и Арабаджи Мано признаха напълно всичката си виновност. При това още, Панов разказваше някои несъществени и неважни работи с цел да спечели време или же да спечели симпатиите на турците, та дано го помилуват или да смекчат наказанието му.

Измирлиев Георги беше родом от Джумая (Македония). Той бе следувал юнкерско училище в Русия, поради което беше назначен от комитета за комендант на въстанието. Измирлиев беше много благороден и доблестен момък. Той не разкриваше нищо пред комисията. Подир много питания той казваше само това: «Аз съм въстанал с цел да освободя отечеството си; това е дълг на всеки българин, това е желанието и на целия български народ. Свободата е свято нещо, всички българи я ищат, без изключение, също и тези българи, които са тук (като показваше на нас), и те желаят свободата и те са с нас.»

Като го попитаха кои са именно другарите му, той отговори:

«По име не ги зная. Знам само, че целия български народ е с нас. Па най-сетне останала ми е само една душа, ако щете, земнете и нея, па ме оставете на мира и не ме питайте повече.»

Панов и Измирлиев се обвиняваха като началници на революционния комитет в Горна Оряховица и като главатари, подстрекатели и организатори на бунта въобще. А Мано Арабаджиев се обвиняваше, че е раздавал револвери и патрони на бунтовниците, че е бил надзирател над оръжията и припасите (жепханè меймуру) и че е способствувал за организацията на бунта.

След Руско-турската война Мано получи амнистия и се завърна живо-здраво в Горна Оряховица и аз имах удоволствието да се видя с него на парада на Гергьовден. После 3—4 години от завръщането си той се помина в родния си град Горна Оряховица.

Що се отнася до Панова и Измирлиева, то тях осъдиха на смърт заедно с даскал Кира на 30 май 1876 г.,² като Панов и Кира обесиха в Търново, а Измирлиева в Горна Оряховица.

Измирлиев пред бесилката в Горна Оряховица се е простил с присъствующите и спокойно се е провикнал: «Колко сладко е да умре челяк за отечеството си!»

Както знаят читателите, даскал Киро, или Бачо Киро, беше един от най-главните двигатели и най-видните наши дейци по въстанието. Той, заедно с воеводата поп Харитона и с коменданта Христа Пармакова³ бяха събрали младежите от полските села на Търновския окръг: Горни Турчета, Михалци, Мусина, Ялари, Дичин и пр., на брой около 220 души, въоръжили ги хубаво, вдигнали ги на бунт и ги завели в Дряновския манастир, където нас скоро бидоха заобикалени от няколко хиляди души бashiбозуци и черкези и откриха огън да се защищават от нападенията им.

След силното бомбардирание на манастира и запалването му от круповските гранати на турските топове Бачо Киро с някои от другарите си сполучил да избегне здрав през нощта и след като се крил и скитал няколко дни по горите и канарите, той най-после отишъл към своето село, на бахчата си, където имало един малък коптор. Там той влягъл да си поотпочине и на клал малко огън да се понагрее и да си посготви нещо; на разсъмване обаче съгледали от селото, че коптора му дими, и кмета, заедно с други селяни, уловили Кира, вързали го и като му ударили 2—3 пlesници, закарали го на с. Балван, където го предали на Фазлъ паша, когато той след умиротворението на въстанието се е завръщал от Севлиево победоносно.

Разпитан, даскал Киро си признал напълно всичката виновност (която впрочем и преди улавянето му беше добре известна на турското правителство) и си изповядва подробно всичко, както е станало. Разказа той как с поп Харитона заедно те събрали и вдигнали момчетата на въстание, как в отговора си към Фазлъ паша те не

са искали да му се предадат, но поискали да правят преговори със султана, как се сражавали с бashiбозузите и с войските, как се запалил барута в манастири и изгорил очите на поп Харитона, как са избягали през нощта, как се е скитал, как са го хванали в бордия му и пр. При другото той се оплака от турските жандарми, като каза, че по пътя, докъде го докарат, те го обрали и му взели парите, които носял върху себе си. Той иска да му се повърнат парите.

Турците му казаха: «Ти нямаш вече нужда от пари», и оставиха жалбата му без последствие. А Егхем бей извади от кесията си един юзлюк (50 стотинки) и му ги подаде. Киро прие парите и му благодари.

Запитаха обвиняемия от каква е вяра, народност, на колко е години, колко деца има, какъв му е занаят и пр., и той отговори, че е даскал от 25 години насам, че е поет и че като птичка ходи от клонче на клонче да събира цветове и да възпява хубостите на природата; той веднага захвани дори да декламира наизуст някси от своите собствени стихотворения, първом на български, а после и на турски язик. В този момент той беше толкова мил, толкова симпатичен, щото в умиленietо, което ми причини, аз заплаках и се обърнах назад да гледам из прозореца, за да не виждат турците сълзите ми. Стана ми много мъчно за него и си помислих: един човек в прост селски костюм, така любезен и скромен, да декламира стихове на турски язик, султана вероятно би го простили. Но падишаха го нямаше в Търново, а въпроса за амнистията беше предрешен: главатарите, командирите и подстрекателите не се помилуваха по никой начин.

Въобще за оправдание на даскал Кира нямаше абсолютно нищо да се каже; толкова повече, че при самото разпитване той призна всичката си виновност като главатар и подстрекател и още като комендант на своето отделение.

Между другото него го запитаха още:

Като е такъв разумен човек и стар учител, с добра репутация, как и от кого е бил увлечен в тая необмислена работа, та е станал въстаник.

Той отговори, че една статия от вестник «Право» е

подействувала върху него; след прочитането на тая статия той самоволно пожелал и се решил да въстане за свободата на отечеството си, което нещо той счита за най-първи и най-священ дълг за всекиго.

Турците поискаха да видят този вестник и да прочетат статията; па, като не го намериха, напуснаха се от този мерак.

Даскал Кира осъдиха на смърт и както вече споменах, го обесиха в Търново заедно с Ив. Панова на мястото, където сега им е въздигнат паметник.

На публичния съд на Бача Кира, който съд стана в коридора на конака, имаше доволно много публика от турците, а само 3-ма, 4-ма чираки или симитчии от българите. Защитника Джовани Икономов се постара да отърве обвиняемия, като каза, че понеже една вестникарска статия е била в положение да му обърне ума и да го направи въстаник, то значи, че този челяк е слаб на ума си или е луд, но защитата не мина.

При това и Бачо Киро протестира. Като се обрна към защитника, той каза на турски язик: «Земни си думите назад, аз не съм луд», и в стихове изговори:

Хакъмъ арамаа бён чиктъм
иий де бойнумà бён тактъм,

което значи:

Правата си да търся аз излязох
и въжето на врата си метнах.

Цанко Дюстабанов, както вече имах случай да забележа, беше един от най-добрите, най-храбрите и най-интелигентните воеводи по българските въстания. Той беше на възраст около 28—30 години, имаше ръст доволно снажен и висок, лице бяло и чисто, вежди тънки, дълги и вити като гайтани, мустаки тъмножълти, доволно големи и прилични, чело широко, високо и гордо, поглед проницателен, глас звънлив, говорене лесно и много симпатично. У него имаше

характер железен и неустрашим, воля непоколебима. Той беше лек, пъргав и твърде деятелен, притежаваше големи естествени дарби и познаваше някои чужди язици.

В късо казано, нищо не липсваше на Цанка да бъде един достоен войвода на въстаниците.

Във време на въстанието той беше член в Габровския околовски съд (мезлъши даавие) и беше взел отпуск, под претекст да отиде да си поправи воденицата. Но вместо това той събра дружината си на въстание и провъзгласил бунта по цялата Габровска околия, като разпоредил бунтовническите чети по разни страни и възложил на всяка една работата, която ще има да изпълни.

Най-първом той възложил на Патладжан Петка мисията да прекъсне съобщенията на правителството, като скъса телеграфните жици и нападне на пощата.

След това той изпратил едно отделение от бунтовниците да занеме севлиевското село Батошево.

А сам, като наредил разните помощници, коменданти и подкоменданти, той турил се начало на по-голямата част от въстаниците и се отправил към въстаналите села в Севлиевската околия Ново село и Кръвеник, за да се съедини с тамошните въстаници и да работят задружно по известен и предначертан план.

Като се отбил с дружината си на Ново село, Дюстабанов намерил там двама турски цигани и понеже се усъмнил в тях да не са шпиони, той бил принуден да ги заколи, за да не му издадат плана на турците.

От това насетне Цанко се е срещал на много места с турските башибозуци и черкези, на които е дал седем бляскави и упорити сражения...

От бойното поле Дюстабанов е написал едно писмо до комитета в Габрово, което е изпратил по училищния слуга, турена в една дебела и със свредел извъртяна тояга. Турците бяха успели да хванат тази тояга и да открият писмото, което и бяха превели на турски язик, а оригинала заедно с провъртяната тояга бяха изпратили в комисията като веществени доказателства.

В писмото на Цанка разказваша се новини от бойното поле, описваше се духа и храбростта на въстани-

ците, разправяше се за сраженията, които той имал с бashiбозуците и черкезите, и за това как в едно сражение воеводата сам съсякъл четирима черкези.

По-нататък в писмото се рассказваше как Цанко отначало се съмнявал в лявото крило, което било съставено все от млади момци габровци и било командувано от Пенча Пустомпира, боял се да не би да се изплашат момчетата и да се разбягат, но за негова голема радост те излегли храбри като левове и се били много юнашки.

Най-после Дюстабанов пишеше да му пратят хляб, месо, вино, ракия и др. провизии, муниции, вестници, писма, новини и пр.

На края на писмото Цанко поръчгаше на комитета да побърза да даде гласност пред европейската преса на турските зверства, благодарение на които се изтезават и убиват старци, жени и деца, се горятселата на невинни и беззащитни хора, па най-сетне, да направи апел към християнска и човеколюбива Европа да се смели и побърза да защити нещастния български народ.

Това писмо биде прочетено в комисията на турски язик в присъствието на Дюстабанова, а на мене дадоха оригинална на български; аз го прочетох, разтревожих се, заплаках и се обрънах назад към прозореца да си отрия сълзите. А докладчика, като дойде дотам, гдето бе казано, че Дюстабанов съсякъл сам със сабята си 4-ма черкези и че младите момци-габровци са били храбри като левове, турците се обрънаха към него и му казаха: «Цанко ефенди, тук вече сте го прекалили, това не може да бъде...»

А той им отговори:

— Не! Вий го знаете, че е истина, но тъй ви понася да казвате. Аз не съм лъгал никога в живота си, па и сега не лъжа!...

В най-последното от сраженията, което е станало на Мара Гидия в местността Манастирската река на 12 май 1876 г.,⁴ Дюстабанов, когато е предвождал и одързоявал дружината си в боя, е бил ранен в лявата ръка близо до лакътя и кокала му е бил счупен.

В търновския затвор Дюстабанов проживя около 40 дни. Той беше твърде добре третиран; всяка турците го наричаха «Цанко ефенди», в съда му даваха стол да седи и цигара да пуши, питаха го дазат ли му редовно храна, как отива раната му и пр. А арестантите в затвора, всички му ставаха на крака, отдаваха му почит като на войвода и му струваха място да седне. Често го викаха да го разпитват и той не крияше нищо, като постоянно казваше: «В живота си никога не съм лъгал, и сега няма да лъжа.» Разказваше той за всичко подробно, за другарите си от революционният комитет, за битвите, които е издържал, как целия народ е бил въодушевен от желание за свобода, как бабичките по селата го посрещали със сълзи на очите от радост, а момите го кичели с цветя. Той обобщаваше въпроса и протакаше работата нарочно, с цел, види се, да получи прошка от султана или же да спечели време, та да се намесят европейските сили и да му изействуват амнистия.

Цанко разказваше още, че едва 15—20 дни преди да избухне въстанието, веднъж се намерил в едно събрание на революционният комитет, което станало на Мара Гидия в Родевата бахча, и само тогава се намесил в комитетските работи, като дал честно слово, че ще вземне участие в бунта, и си устоял на думата. Но комитета го бил изльгал и не му дал нужната помощ в хора и провизии, тъй щото по Балкана момчетата теглили големи лишения и много гладували, поради което той твърде много се сърдеше на председателя на комитета Якима Цанкова и му казваше в очите: «Ако ти беше дшеш в гората при нас, момчетата щяха жив да те разкъсат!» Войводата искаше да накажат Якима и другите му другари от комитета, загдето го излъгали.

Той казваше още, че българския народ е зелен и не знае какво прави, та се лесно мами. «Дайте ми време аз да му напиша едно завещание», казваше Цанко. Види се, с туй искаше да спечели симпатиите на турците или же да спечели време, та дано се обърне работата никак на добре.

В желанието си да се накажат и другарите му от комитета Дюстабанов разказваше, че Яким го е из-

лъгал, че Христо Топузанов и Димитър Денчов са членове от комитета и че Никола Саранов само знае тая работа и е присъствувал на заседанието в Родевата бахча.

Яким, като не признаваше виновността си, Дюстабанов се обърна към Саранова и му каза: «Кажи си право, Саранов, не бой се, твоя кабахат не е голям; според закона ти ще стоиш само 5 години запрян, а пък в това време аз ще храня майка ти от воденицата!» След като Цанко му зададе и 2-ий и 3-ий път този въпрос настоятелно, Саранов се уплаши, се разтрепера и каза: «Дайте ми на подпись, че не ще ма накажите!» Председателя ми каза да му направя една записка каквато ище обвиняемия; но аз се възмутих и му отговорих, че не мога да правя подобни записи.

По настояването на Дюстабанова Саранов призна заседанието на Родевата бахча, потвърди думите на Дюстабанова и с това разкри виновността на целия състав на комитета. Впоследствие призна виновността си и Яким, а Христо Топузанов мъжествено упорствува и не се призна за виновен до края. Но това беше безполезно вече, защото виновността беше признатата от другите му трима другари. След поставяне на очна ставка с тях и подир доволно продължително упорство, най-сетне призна се и той.

Председателя Али Шефик бей се смили върху Дюстабанова за неговата храброст, откровеност и честност и му даде дума конфиденциално, че ще ходатайствува пред султана за смекчение наказанието му и заменение на бесилката със затвор в крепост. Обаче желанието на бея не се изпълни, тъй като султана не се съгласи да помилува Цанка от смърт.

Няколко дни преди екзекутирането на Дюстабанова турците веднъж го запитаха: «Цанко ефendi, ти като си такъв умен челяк, който знаеш историята и толкова други науки, па познаваш нашите оръжия и сила, не можа ли да предвидиш, че не се изкарва наглава да се борите вий, една шепа хора, с таквази силна държава като нашата? Чудно ни е как можа и ти да се увлечеш в тая глупава работа и да станеш бунтовник?»...

Той им отговори дързостно:

— Аз знам много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във вашите ръце, че със сила ний не ще да ви надвием; но знам още, че вий сът варвари и тириани, че поради въстанието вий ще нападнете на невинните и мирни жители и ще направите зверства. Нашата цел прочее не е била да ви надвием със сила, но само да ви предизвикаме да направите зверства, които вече направихте премного и благодарение на което се компрометирахте пред целия образован свят; а тая наша цел е достигната вече. Бъдете следователно известни, че ний победихме. Вий, като изгорихте толкова къщи и села на мирните българи, като изклахте толкова невинни старци, бабички, жени и деца, като разорихте толкова църкви и училища, трябва да знаете, че цяла Европа се възмути от вашите зверства и че тя скоро ще дойде да ви изгони оттука. Затова стягайте се да бягате към Анадола. Вий издадохте Хатишерифа, и не го изпълнихте, издадохте Хатихумаюна, и него не изпълнихте, обещахте правдини за християните, и тях не дадохте; мислите си, че все с лъжа ще я карате! Европа се настити на лъжите ви и вече не ви вярва. Вашата се свърши вече: Европа, както казах, ще ви изпъди оттука...

Турците, като изслушаха тия думи на войводата, изказани на турски язык с един твърд и решителен тон, се ядосаха много и се уловиха за брадите: «Я вижте бунтовника какво страшно говори!» — казаха те и излязоха навън да се поразходят, да вземнат чист въздух, за да им поотлекне, защото ги заболяха главите от думите на Дюстабанова.

В навечерието преди да обесят Цанка, майка му бе отишла в затвора да го види за последен път. При другото, той ѝ подал парчето от счупения кокал от ръката си и ѝ казал: «Майко, вземни този кокал от ръката ми; той ще ти остане за спомен; мене скоро ще обесят!» Майка му отговорила: «Синко, за мене е чест, че съм отхранила такъв достоен син да умре така геройски за отечеството!» — и се простила с него. За посещението на Цанковата майка съм слушал от служащите при затвора и от околните люде.

Али Шериф бей беше се разпоредил да отведат на утрото майката на Дюстабанова заедно с тъщата на поп Иванча долу на митрополията, за да не гледат бедните жени казненето на чадата си и да не би да се повредят нещо от смущение и скръб.

Припомнювам си сега, че сутринта в деня, който беше назначен за съденето на Цанка пред публичния съд, вилаетския истинакия Саами бей, въодушевен вероятно от чувства на хуманност и милосърдие, ме повика тайно на страна и ми каза: «Вижте се с вашите колеги българи и се споразумейте дали не ще се намери някой от турците да ви поддържи; и ако поне един от тях се съгласи с вас, то направете предложение в комисията да се попроси милост от султана за Цанка. Я вижте, продължи той, какъв е млад и достоен челяк, язък е за младите му!» Турчина ми запрети обаче да не казвам, че тази идея ми е дадена от него.

Всичките наши колеги българи още не бяха дошли, защото беше рано; и аз, като намерих само 3-ма или 4-ма от тях, съобщих им тая идея и ги помолих да се ходатайствува за помилуване. Те се уплашиха и не смееха да ме поддържат; казаха ми, че това е невъзможно и че само ще си навлечем някоя беля на главата. Отговорих им, че тая идея ми е внушена от един турчин. Те пак не дадоха съгласие, като повтаряха, че турците ни изпитват ума, за да ни въвлекат в някоя пакост.

Без да гледам, че в този случай колегите българи не смееха да ме поддържат, аз все пак потърсих председателя в кабинета му, но не намерих същия, а сина му Зюхди бея и го попитах: не можем ли да направим предложение — от страна на большинството на комисията да помолим падишаха да помилува Цанка от смърт и да замени наказанието му със затвор?

Той ми отговори стреснато и по един твърде запретителен начин: «Сакън, каза, не правете такова предложение, защото баща ми пита в Цариград и молбата му не се послуша. Падишаха не прощава Цанка.»

Пред невъзможността да се стори нещо и аз си отзех

вече всяка надежда за принесване някаква помощ на доблестния герой; и така той се изгуби.

На публичното съдение, което стана в търновския конак на коридора, от страна на турското правительство се прочете един дълъг и широк обвинителен акт, който обемаше цялата история на Цанковото воеводство и главатарство по въстанието и всичките бунтовни деяния, които той бе извършил. Подир това дадоха думата на обвинителя, който, на основание на тия престъпни деяния и съгласно закона, поискава смъртното му наказание. Най-сетне дадоха Дюстабанову последната дума и като го попитаха какво има да каже, той отговори:

«Тука вий сте описали само моите престъпни действия по въстанието, но не сте поменали нищо за добрията ми дела. Понеже аз имам и таквизи, то трябва и тях да споменете. Аз харизах, каза той, живота на един турчин, когото момчетата от дружината бяха хванали и щяха да заколят. Освен това аз не допуснах на въстаниците да изгорят градът Габрово!...»

Дюстабанов бе осъден на смърт и обесен в Търново заедно с Якима Цанкова и поп Иванча от Габрово на 22 юни⁵ 1876 г. Подир прочитането присъдата му турците го попитаха къде желае да го екзекутират, в Търново или в Габрово. Той отговори съвсем хладнокръвно: «По-добре тука, че ще бъде по салтанатлия, по-туржествено, защото тука е голям град!» На бесилката Цанко намерил другаря си Якима обесен преди него, като по-стар бунтовник, и го попитал: «Как си, другарю, по-спокоен ли си тука? И аз ида при тебе. Нали наедно тръгнахме, заедно трябва и да вървим!...» Подир туй попа поискал да прочете напътствена молитва, но Дюстабанов го отстранил и му казал: «Иди си, дядо попе, аз нямам нужда от молитва!» Най-сетне Цанко раздал колкото пари имал у себе си на вдовици и сиромахкини, опростил се с присъствующите и тогава без никакво смущение се покачил на бесилката.

Справедливо е да отдадем тук подобающая чест на памятта на Дюстабанова, защото неговото име ще остане безсмъртно в историята и ще се поменува с гордост и уважение от потомството. В редки случаи

човечеството ражда подобни храбри, доблестни и духовити герои.

Яким Цанков беше на възраст 28—30-годишен, момък твърде симпатичен, сладкодумен, просветен и красив. Сърцето на челяка се изскубваше от жалост, като гледаше неговата хубост, младост и остроумие. Той говоряше хубаво турския ѝзик.

Попитаха го, като е бил чиновник и облагодетелствуван от държавата службаш, какво зло е видял, та е станал въстаник.

— Защото няма управия в турското царство — каза Яким, — защото турците тъпчат правата на българите и ги угнетяват, даже и в съдилищата няма правосъдие за българите; защото турското правителство — продължи той — лъже и не изпълнява обещаните реформи; и най-сетне, защото се убедих, че с добро не ще да ни се дадат нужните правдини и че само с бунт ще се спечели за България автономия, като на Сърбия и Влашко, и само тогава народа ще може да благоденствува и да напредва!...

Фазлъ паша изпрати от Севлиево около 300 души севлиевски бунтовници в търновския затвор, на които следствията бяха снети още там под големи насилия, като бяха признати и подписани от тях в колегиалното присъствие на 7—8 души турски чиновници.

Тия въстаници обаче, особено по-главните от тях, пред комисията в Търново не признаха своята виновност и отказаха всичко.

Стефан Пешев казваше например, че Саадулах ефенди в Севлиево твърде много го изтезавал и мъчил и с насилие го принудил да признае виновността си и да я потвърди с подписа си. Причината на това била, че Саадулах лично бил сърдит на него, защото Пешев бил писал дописки нападателни против него във вестниците.

Другите по-главни въстаници също поддържаха, че под големи мъки и насилия са ги принудили да се признаят за виновни и да се подпишат.

Ала понеже истината бяха много редовно направени и потвърдени с подписите и печатите на 7—8 души чиновници от разни учреждения, председателя Али Шефик бей предложи, че като свърши делата си в комисията в Търново, той ще отиде сам в Севлиево и там ще разпитва и съди въстаниците.

— А защо не викате свидетелите тук? — му казах аз.

Той отговори:

— Те са толкова много, щото им бъде трудно да идват в Търново да свидетелствуват!

— А как мислите да отидете — го попитах аз, — само вий ли със следователите?

— Не — отговори той. — Цялата комисия ѝп сороге, тъй както е съставена сега!

Мен ми бе твърде много дотегнала тая ужасна и отегчителна работа, та съвсем не ми се искаше да ходя да съдя въстаници в Севлиево, гдето хората не ме познаваха и отгдете не бях избиран за съдия. Затова му казах:

— Идете вие там и, съгласно правилника и инструкциите, които имате, съставете си комисия от местни турци и българи и с тях гледайте работите на севлиевските въстаници.

— Не може така — отговори ми той, — понеже в Севлиево всички са замешани в работите на бунта; то там няма чисти и незаинтересовани хора и следователно няма и потребния елемент, за да се състави комисия. Затова ще отидем оттука всинца заедно!

Тогава аз си намислих, чото когато ще тръгне комисията за Севлиево, да се престоря на болен или пък да кажа, че баща ми или майка ми са болни, и да искам отпуск да си отида в Елена.

Но това не стана нужно. На председателя скоро му дойде наум друга идея. Види се, и нему бе дотегнала тая мъчна работа и той не се реши тъй изведенъж да тръгне за Севлиево. Вместо това той командирова тайно един чиновник турчин (не помня обаче името му),

на когото имаше доверие, да отиде в Севлиево и по един тих и негласен начин да узнае хубаво дали истината по въстанието са произведени под бой или насилие, или не.

Командирования чиновник се завърна и му доложи, какво той даже от севлиевските турци се научил, че истината са станали под бой и насилие.

Тогава Али Шефик бей оставил намерението си да ходи в Севлиево заедно с комисията и да разпитва подробно за бунта, защото предвиждаше, че ако направи това, виновността на още много хора ще се открие, па и наказанията ще станат повече — нещо, което ще хване да бие много в очи и от което може да се повдигне някой дипломатически въпрос от европейските сили. По тая причина той намисли от направените там истинности само да се вземе акт, а бунтовниците да се разпитват отново в Търново, като се накажат тежко само най-виновните, и то ония от тях, за които се докаже пред комисията, че са действително виновни, а всичките други да се върнат в Севлиево, гдето да дадат здраво поръчителство и да се пуснат.

По този начин Севлиевското въстание, което беше най-голямото в Северна България, можа да се отврве пред съдът сравнително с по-малко жертви. Голямото мнозинство бунтовници — от 200 души повече — на един път се изпратиха от Търново в Севлиево за пушане по домовете им, а в Търново се задържаха само най-тежко виновните.

Освен участвующите в бунта хора имаше и много запрени за осърблования, нанесени на турците. Например:

Някой си българин казал на някой си турчин:
— Днес ако срядата е ваша, утре четвъртъка е наш.

Други казал някому, че нашите книги (св. писание) казвали, какво турското царство ще падне през тази година и че ако това не стане, българите ще си изгорят свещените книги и вече няма да вярват в тях.

Третий казал на някой турчин:
— Какво си вършиш нуждата тук като куче; пък ний ще ви проводим на Анадола, та да не мърсите нашата земя!

На всички подобни «комити» Али Шефик бей направи строго изобличение и мърране, каза им занапред да гледат да живеят като добри съседи с турците, да не ги дразнят и провокират, защото последствията могат да бъдат лоши зарад тях, и ги отпусна да си отидат.

Един селянин от Габровски колиби, на възраст около 60 години, беше мастер на чутури и др. дървени изделия и беше направил дървените топове за Севлиевското въстание в с. Кръвеник. Той изповядва, че Йонко Карагьозов го накарал да изработи и пробие дървените топове. С него имало и други момчета, но тях той не познавал кои са, а Йонко е бил чорбаджиета на тая работа, сиреч господаря на предприятието. Той го накарал и му показал по каква форма да ги направи. Материала бил пригответен на селския дюген, а дядото получил за (усталък) работа по 7 гроша и по 50 драми ракия за всеки един топ.

— Вижте колко евтино ги е правил — казаха турците. — Този българин е пожертвувал труда си за народа!

Попитаха го как ги е правил.

Отговори:

— Ей тъй, като кога правя чутури.
— Е, не видиш ли, че това не е чутура — му казаха.
— Да, виждам — каза, — но като ги ищат тъй, и аз ги направих!

След изпита председателя го смъмри, като му каза: «Ти си стар човек, да не посмееш вече занапред да правиш таквизи опасни работи, че ще бъдеш зле наказан и убит; още веднъж, внимавай добре, чутури да правиш, а не топове!» И след това го пусна от затвора да си отиди.

Същото стана и с ковача, който бе правил щиковете. Той е получавал по 90 пари и по 25 драми ракия усталък за всеки един щик. И за него казаха, че ги е правил евтино и е пожертвувал труда си за народните работи. След строго мърране отпусна и него да си отиди.

От задържаните виновни Стефан Пешев биде осъден като председател на Севлиевския революционен коми-

тёт и главен организатор на въстанието въобще. За него се доказа още, че на два пъти е купувал по една талига с револвери и патрони от Русе, които някой си кираджия гърк хаджи Тома бе му докарвал и предавал веднъж в Търново и веднъж в Балван или Ново село.

При разследването на хаджи Тома в Търново присъствуващие и драгоманина на гръцкото консулство от Русе, понеже Тома беше гръцки поданик.

Освен това за Пешева се доказа още, че е ходил за споразумение при горнооряховския комитет — нещо, което той отказваше, като искаше да каже, че ходил в Горна Оряховица да купува вълна и да види брата си Петра на Петропавловския манастир. Петър Пешев беше също така запрян, но понеже още беше ученик и малолетен, се освободи.

За Йонка Карагьозова се доказа пред комисията, че той е бил деловодител и изпълнител на комитетските работи, че той е поръчвал дървените топове и щиковете и е давал форма за направата им, че той се е разпоредил да се направят обкопи и укрепления на новоселския и кръвенишкия бувази, че той е заповядал на слугата си Захария Иванов да тури топовете на укрепленията и да вдигне населението на бунт.

За Захария Иванов (или Заро Иванов), слуга на Йонка Карагьозов, се установи, че е ходил по селата уж да продава сапун, а всъщност да вдига хората на въстание, че е раздавал оръжия, вдигнал топовете от дюгена и ги поставил на табиите и пр.

Вследствие на това всичките тия престъпници бяха обвинени в най-тежките бунтовнически действия, бяха осъдени на смърт и присъдата им (караря) вече се подписа.

Аз єдгам можих да гэмсля ст Али Шефик бея Захария Иванов, като наведох за мотив, че той е бил слуга и че тия бунтовни действия той ги е вършил по заповед на господаря си.

На публичния съд прочее Стефана Пешев и Йонка Карагьозов ги осъдиха на смърт. Обвинителните им актове обемаха цялата история на произшествията и действията им. Защитника Джовани Икономов нямаше какво повече да каже, освен да проси царската милост, която — според както се изрази той — била твърде голяма. Молбата му обаче не се взе във внимание, понеже въпроса за милостта беше предрешен от султана, и последната не се простираше до подстрекателите и главатарите, за каквито бяха признати Карагьозов и Пешев.

И двамата тия храбри герои бидоха обесени в Севлиево на 28 юни 1876 година. В знак на признателност севлиевските граждани днес им са въздигнали памятник.

Стефан Пешев беше черноок, здрав, мускуляст и красив човек. Той имаше ръст среден и бе на възраст 25—26-годишен. Той имаше желязна воля, беше крайно интелигентен и доблестен момък.

Йонко Карагьозов беше slab, сух и дребен момък; имаше възраст около 24 години. В обвинителния му акт, като се изброяваха всичките му велики и храбри подвиги по въстанието, събраната публика с удивление гледаше този дребен и slab човек, който е имал обаче такъв предприемчив, решителен и геройски дух.

Севлиевци с гордост и признателност ще споменуват имената на своите мъченици герои, Карагьозова и Пешева, които тъй достойно изпълниха своя дълг към отечеството, като същевременно запазиха другарите си от всякакви разкривания пред съдът.